REALIZACE TERÉNNÍ VÝUKY OČIMA UČITELŮ

Eduard Hofmann, Hana Svobodová, Darina Mísařová

Abstract

The aim of this paper is to confront the results of School educational programmes content analysis of model schools in relation to fieldwork and teachers' views and approaches to implementing fieldwork. Anchoring of various forms of fieldwork in terms of time, space, subjects taught, forms and complex concept was analysed.

Keywords: fieldwork, school educational programme, interview, primary school

Úvod

Oblast výchovy a vzdělávání je po celou dobu své existence provázena cyklickými návraty k některým výukovým formám a metodám, které zdánlivě ztratily svůj vzdělávací potenciál. Nejinak je tomu i u různých forem terénní výuky. Z historického hlediska má škola za úkol připravovat své žáky a studenty na reálný život. V geografickém vzdělávání byl pobyt mimo školu spojován především s nácvikem orientace v přírodě, vycházkami nebo exkurzemi situovanými především do venkovského prostoru. Až v 70. letech minulého století se začaly v zahraničí prosazovat i urbánní studie. Do výuky se tak dostává nejen příroda, ale na váze získávají i rozhodovací aspekty v plánovacích a rozhodovacích procesech v kontextu neustále se měnícího prostředí. V České republice se výuka v urbánním prostoru dostává do popředí až v posledním desetiletí a požadavek připravovat studenty na reálný život v rychle se měnícím světě ještě zesílil. Geografie disponuje řadou nástrojů pro analýzu i řešení problémů odehrávajících se v krajině a geografická gramotnost by měla být nezbytnou odbornou způsobilostí všech lidí, kteří se podílejí na rozhodovacích procesech od komunální po státní úroveň.

Cíle a metody

Na Katedře geografie PdF MU probíhá výzkum, který je zaměřený na terénní výuku a její realizaci na 1. a 2. stupni ZŠ. Jedná se o výzkumný projekt, který má několik cílů. Prvním cílem projektu i příspěvku je analyzovat zakotvení terénní výuky ve školních vzdělávacích programech (ŠVP). To probíhá ve dvou rovinách. V první rovině byly z tohoto hlediska analyzovány ŠVP na 50 náhodně vybraných školách Jihomoravského (40) a Jihočeského kraje (10). Na základě obsahové analýzy ŠVP bylo vybráno 10 škol, které měly v ŠVP uvedené různé

formy terénnej výuky a vykazovali průkazne tuto výukovou činnosť najmenej 5 let. Obsahová analýza u vybraných škôl je doplňovaná o řízené rozhovory s učitelmi, kteří mají o všech formách terénnej výuky na škole přehled. Nejedná se v žádném případě o výzkum zaměřený na evaluaci této výukové formy ani školy. Jde především o to, aby se odstranily bariéry ve využívání této výukové formy a zviditelnilo se úsilí všech, kteří se na její realizaci podílejí.

Terénnej výuka ve školních vzdělávacích programech základních škôl

Během posledních 50 let se učební strategie terénnej výuky vyvinuly od tradiční vycházky, terénnej exkurze přes terénnej výzkum založený na testování hypotéz až po badatelsky orientovanou výuku. Ta odráží různé pohledy na vyučování a učení. Strategiemi terénnej výuky je myšleno to, že učitel a žák v ní hrají různé role: role učitelů se mění z vševědoucího poskytovatele znalostí na manažera či trenéra a role studentů se mění od tradičního spotřebitele informací k aktivnímu, učícímu se člověku. Obě role, jak učitele, tak studenta jsou mezi sebou vyvážené, buď je více zaměřená na vedení učitelem, nebo je více orientována na práci studenta (In Oost et al., 2011, s. 311; viz obr. 1). Přesto, že je schéma pořízeno na základě výzkumu v oblasti terénnej výuky pro střední školy v Nizozemí, velmi dobře se hodí i na používání různých forem terénnej výuky na jednotlivých stupních škôl. Pokud budou žáci a studenti procházet dobře koncipovanou terénnej výukou na všech stupních škôl, pak by postupně ve vyšších ročnících ZŠ a na gymnáziu v podmínkách Českého školství měli být schopni pracovat samostatně a badatelsky.

Terénnej výuka je zakotvená ve školských dokumentech snad od samého počátku vyučování zeměpisu i v Česku. „Zlatý“ věk si prožívala v období tzv. činné školy ve 30. letech minulého století, která se snažila o důraz na pěstování dovedností. Nikdy nechyběla v učebních programech dříve jednotných školních osnov až po současnou dobu, která se vyznačuje značnou pluralitou na tvorbu školních vzdělávacích programů. Řešitelský tým výše zmíněného projektu zajímá několik výzkumných otázek. Jednou z nich je: *Zda má na základní škole vytvořenou ucelenou koncepci nebo zda jednotlivé formy terénnej výuky na sebe nenavazují ani se vzájemně nedoplňují*. Další otázkou je: *Jaké formy terénnej výuky jsou učitelé preferovány a jak jsou zakomponovány zejména do výuky zeměpisu na základních školách*. Do konce 90. let minulého století se v terénnej výuce v rámci zeměpisu uplatňovaly především následující formy: vycházka, terénnej cvičení, exkurze a školní výlety.

Analýza školních vzdělávacích programů pak ukázala, že v současné době používají učitelé na základních školách celou řadu názvů pro různé formy terénnej výuky, které se však vzájemně překrývají ve svém obsahu. ŠVP je zároveň dokument, který má velmi různorodou obsahovou strukturu z hlediska učebního programu jednotlivých předmětů a tudíž i jednotlivých forem terénnej výuky. Ve

většinu z nich pak nelze určit, zda se realizovaná terénní výuka vyvíjí skutečně tak, jak je tomu na výše uvedeném schématu. V tab. 1 jsou uvedené všechny formy terénní výuky, které se vyskytovaly ve sledovaných ŠVP.

Obr. 1: Měnící se role žáků a učitele v různých přístupech k organizaci a charakteru terénní výuky

Figure 1: The changing role of students and teacher in different approaches to the organization and the nature of fieldwork

Zdroj: Oost et al., 2011, s. 311

Tab. 1: Formy terénní výuky, které se objevily v analyzovaných ŠVP

Table 1: Forms of fieldwork revealed in analysed school educational programmes

Terénní výuka	Exkurze	Adaptační pobyt
<ul style="list-style-type: none"> - terénní vyučování - integrované terénní vyučování - terénní geografická výuka - přírodovědné terénní vyučování 	<ul style="list-style-type: none"> - terénní exkurze - geologická exkurze - návštěva muzea - výstavy - filmová představení - ZOO - planetárium - průmyslový podnik - zemědělská výroba – družstvo, soukromník... - jiné: 	<ul style="list-style-type: none"> - zimní výcvikový kurz - lyžařský výcvikový kurz - zimní pobyt v přírodě - turistika v přírodě - ozdravné pobyty - sportovně zaměřené pobyty - pochodové cvičení - pohybové hry v přírodě - letní výcvikový kurz
Výcházka <ul style="list-style-type: none"> - vycházka do přírody - terénní vycházka - zeměpisná vycházka s pozorováním - vzdělávací vycházka 	Zájezdy	

Terénní cvičení <ul style="list-style-type: none"> - cvičení v přírodě - výuka ve školní biotopové zahradě - praktická cvičení v terénu, v přírodě, ve volné přírodě cvičení s ekologickým Výlet <ul style="list-style-type: none"> - školní výlet - tematický výlet - nebo environmentálním vzdáváním 	<ul style="list-style-type: none"> - zahraniční zájezd - tematický zájezd - poznávací zahraniční exkurze Škola v přírodě <ul style="list-style-type: none"> - pobyt v terénu - pobyt v přírodě Pěstitelské práce <ul style="list-style-type: none"> - práce na školní zahradě - práce na pozemku - práce na školním pozemku 	Další pohybové aktivity <ul style="list-style-type: none"> - plavecký bazén - bruslení - orientační běh Dopravní hřiště Jiné:
--	---	--

Zdroj: autori, 2016

Obr. 2 pak představuje redukované formy terénní výuky, které vycházejí z analýzy sledovaných ŠVP. Na ose x, jsou přidána místa, kde terénní výuka probíhá a osa y znázorňuje možnou délku jejího trvání.

Obr. 2: Rozdělení forem terénní výuky vzhledem k času a místům, kde jsou realizovány

Figure 2: Distribution of fieldwork forms in relation to time and places where they are realized

Zdroj: autori, 2016

Terénní výuka pohledem učitelů

Dalším ze stanovených cílů projektu je ověřit pomocí semistrukturovaných rozhovorů s učiteli, zda formy terénní výuky uvedené v ŠVP jsou na školách skutečně realizovány a dále vyjasnění jejich náplně. Toto upřesnění by mělo sloužit k redukci forem terénní výuky podle náplně, jejich setřídění a detailní charakteristice. Toto upřesnění není totiž možné získat pouhou obsahovou analýzou ŠVP, ale jen prostřednictvím rozhovorů s učiteli. Názvy a stručné charakteristiky jednotlivých forem nevypovídají nic o kvalitě a zaměření terénní výuky tak, jak je tomu u obr. 1. Jednou z nejpodrobnějších otázek na učitele je vyplnění následující tabulky, která podrobně mapuje realizaci terénní výuky ve všech jejích podobách na základní škole. Uvádíme jen tabulku pro 2. stupeň ZŠ, protože je stejná jako pro stupeň první. Pro každý ročník platí jeden řádek.

Tab. 2: Otázka zjišťující konkrétní využití forem terénní výuky v jednotlivých ročnících na 2. stupni ZŠ nebo v nižších ročnících víceletého gymnázia

Table 2: Question detecting use of fieldwork forms at grade 6 to 9 of primary school and the lower grades of grammar schools

Forma TerV – název	Realizována v ročníku	Z hlediska času se jedná o TerV	Z hlediska prostoru se jedná o TerV				Cíle, procvičované učivo se zaměřením na: a) téma či zaměření ter. výuky na určitou oblast b) souvislost s učivem probíraným ve škole ANO – NE c) pokud ANO: v úvodu/během/na závěr tématu d) vedení učitelem/odborníkem e) příklady jednotlivých úloh (z hlediska pasivity/aktivity žáků) f) použité formy a metody výuky (front. výuka, sam. práce, skup. výuka, projekt, příp. studie...)	Odhad hod. dotace jednotlivě/celkem
	6. – 9.	krátkodobou						
		střednědobou						
		dlouhodobou						
		na pozemku školy						
		v blízkém okolí školy – v městské krajině						
		v blízkém okolí školy – ve volné krajině						
		v jiném městě						
		ve volné krajině vzdálené od školy						

Zdroj: autori, 2016

Na základě prvotní analýzy uskutečněných rozhovorů jsou dílčí výsledky následující:

(1) V 6. a 7. třídě je terénní výuka na vybraných školách učena většinou v krátkodobých formách, v blízkosti školy, popř. na školním pozemku. Nepřesahuje 6 hodin a probíraná témata se vztahují především k základům práce s mapami – **orientace mapy podle buzoly, tvorba plánů, náčrtů ...** Dále jde o popis a určení různých jevů z obecné fyzické geografie – **geologická stavba blízkého okolí, půda – druhy, půdní profil, půdní eroze, meteorologická měření a pozorování, fenologická pozorování** okolní krajiny, školní zahrady v jednotlivých ročních obdobích. Výuka je většinou plánována na souhrnné procvičování učiva na závěr tematického celku.

Dalšími náměty jsou např. **sběr přírodnin, zakládání herbářů, kladení pastí, pořizování fotodokumentace apod.** U všech činností se jedná především o sběr dat z primárních zdrojů.

(2) V 8. a 9. třídě učitelé s žáky vyjíždějí do oblastí, které jsou vzdálenější, např. v rámci města. Výuka trvá déle než 6 hodin, popř. se přesouvají na dva až tři dny do blízkého okolí školy, většinou do venkovské krajiny, kde se žáci zabývají otázkami **ochrany životního prostředí** nebo dalších jevů, které mohou být příčinnou **konfliktů** v krajině. Ke střednědobým formám se pak řadí různé exkurze, např. do elektrárny v Dukovanech, výlet do Prahy, kde se uplatní učivo zeměpisu, dějepisu i občanské výchovy. Roli vedoucího terénní výuky zde hrají především učitelé. Práce však může probíhat i samostatně či ve skupinách. Málo se v nich objevují formy projektové výuky či řešení případových studií.

Za nejvíce a nejpodrobněji propracovaný plán terénní výuky u modelových škol byl shledán u ZŠ a MŠ v obci Podomí na okrese Vyškov. Následující ukázka je vybrána z tabulky, jejíž hlavička je uvedena v tab. 2. Terénní výuka je zde uváděna formou projektů, které jsou vzájemně provázané, mají jasnou a logickou strukturu, jsou v nich obsažené i formy a metody práce a místa, kde výuka probíhá. Jako místa realizace terénní výuky jsou zastoupeny i instituce, kterých škola cíleně využívá pro realizaci témat, která na škole nezpracovávají (např. jednání zastupitelstva obce, viz dále). Z dotazníku vybíráme:

6. třída

(1) Projekt Tady jsme doma aneb Vesnice regionu: cca měsíční projekt (přípravná fáze 1 měsíc + 3denní exkurze po spádových obcích, z toho druhá noc spaní ve škole a příprava závěrečné konference). Projekt je zaměřen na propojení přírodovědného a geografického vzdělávacího obsahu s vazbou na historii regionu, tradiční řemesla, soužití člověka s přírodou, trvale udržitelný rozvoj aj. Žáci hned v úvodu vstupují do rolí – žáci z každé spádové obce se stávají zastupitelstvem své obce. V rámci soutěže O vesnici regionu si navzájem představují své obce. Zpracovávají přihlášku do soutěže – podle předem daných kritérií, vytváří mapu obce + sesbírané a zpracované informace o obci představují na konferenci (celkem minimálně 50 diváků: rodiče, starostové obcí, spolužáci, někteří učitelé aj.). Podle předem nastavených kritérií jejich výkon hodnotí přítomní starostové nebo učitelé.

(2) Záměr: Regionální žákovské portfolio – dlouhodobý celoškolský projekt, minimálně každoroční obohacení portfolio materiály z projektu Tady jsme doma aneb Vesnice regionu (+ vyšší ročníky 2. stupně).

(3) Přírodovědná exkurze do Planetária, Anthroposu, Moravského muzea (vše v Brně; výběr): celodenní exkurze autobusem.

(3) Překročení Rubikonu: Dvoudenní soustředění žáků 6. ročníků regionální sdružení škol Cirsia – projekt ověřuje a porovnává úroveň osvojených klíčových kompetencí a oborových kompetencí osvojených na 1. stupni ZŠ. Obvykle je tematicky zaměřený na poznání místa/vesnice, ve které se v daném roce koná putovní akce (Podomí, Sloup, Ostrov u Macochy, Křtiny, Jedovnice).

7. třída

(1) Projekt Jaderná energie, klady a problémy; včetně exkurze do JE Dukovany: 6 hodin fyziky – projekt je zaměřen na současný stav využití jaderné energie. Projekt je realizován buď v 7. nebo 8. ročníku; exkurze 1 krát za 2 roky.

(2) Exkurze "Centrum energetiky v Třebíči": Přírodovědná exkurze autobusem, 7. až 9. ročník.

(3) Přírodovědná prezentace (kontinenty) v Besedním domě ve Vyškově.

(4) Moje farma – hospodařím na polích po dědovi (celoroční projekt na školní zahradě): motivace: Máš pole po dědovi? Vstup do role hospodáře, živitele rodiny (nejezdí auta, nelétají letadla). Zdědil jsi pole cca před sto lety nebo ještě dříve – co zaseješ, vysadíš a jak – zajisti vše potřebné pro přežití rodiny (potraviny, krmivo pro dobytek, látky, provazy aj.). Navrhni plodiny – zvol oseední postupy, sklíd' a předej další generaci (7. třída příští rok).

(5) Projekt Přemyslovci a Velká kolonizace (ve vztahu k regionu Dražanská vrchovina): Projekt (1 den v terénu, zpracování ve škole) je zaměřen na porozumění vztahu člověka k prostředí a jejich vzájemnému ovlivňování, posiluje pozitivní vztah žáků k regionu.

(6) Projekt: Ekosystémy regionu: (rozloženo do dvou jarních měsíců – žáci komplexně zkoumají a porovnávají přirozené a umělé ekosystémy regionu. Úvodní aktivita: Skupina žáků z jedné/z každé spádové obce si najde v těsné blízkosti obce smíšený nebo listnatý les, sami si vymezí čtverec o straně 100 x 100 kroků a měsíc monitorují vývoj biotopu (vyberou si formu podle vlastního uvážení: fotografie, herbář aj.) Připraví si prezentaci měsíčního pozorování – představí ve škole spolužákům. Následovat mohou exkurze: step – Větrníky a mokřady – Říčky nebo jen pozorování v okolí Podomí.

(7) Herbář bylin – jarní aktivita trvající cca 1,5 měsíce: nejprve cca dvě terénní botanické 2 hodinové exkurze s učitelkou do okolí školy za různými biotopy, a to s odstupem času minimálně 2 týdny (různá druhové zastoupení). Samostatná práce žáku po vyučování (odevzdávají 20 herbářových položek: 10 louka, 5 les, 5 pole).

Roli vedoucího terénnej výuky hrajú zpočiatku učiteľ a riadenie ďalších činností spočíva ve skupinovej výuce, kde sa nezriedka pracuje metódou „roll play“. Žiaci si ďalšie kroky riadia sami za podpory učiteľa, ktorý preberá rolu poradcu. Projekt dáva výuce jednotný charakter.

Záver

Príspevok predstavuje pouze dĺžku časť výsledkov, ktoré budú ďalej analyzované a dopĺňované. Odpoveď na nastolenú otázku o koncepcii terénnej výuky není po uskutočnených analýzach jednoznačná. U väčšiny sledovaných škôl je znáta určitá neprovázanosť rôznych foriem terénnej výuky predovšetkým z hľadiska medzipredmetových väzieb. Výjimkou ve sledovanom vzorku škôl v rámci projektu je ZŠ a MŠ Podolí, ale takových škôl môže byť v rámci Česka ďaleko viac. Mnohým viac než dĺžku závery se při analýze ŠVP a řízených rozhovorů daří nalézat další otázky, na něž bychom rádi znali odpověď. Náročná je i specifikace různých forem terénnej výuky, z jejichž názvů by už bylo předem jasné, zda se jedná o formu terénnej výuky, kde se uplatní samostatná práce žáků či studentů, a která vytváří i řadu příležitostí k učení, apod. Pluralita při vytváření ŠVP vedla učitele k tomu, že některé názvy nepoužívají z hľadiska jejich skutečné naplně, ale spíše pro motivaci k jejich uskutočnení – viz např. **expedice** do blízkého okolí školy, která je určena žákům prvního stupně ZŠ. Pojmu výlety, využívají pro různé i náročné formy terénnej výuky na gymnáziu ve Šlapanicích. Výlet máme zafixovaný, jako výukovou formu, která má nádech výuky, veľký potenciál který vede k neformálnímu vzdělávání, odpočinku mimo budovu školy a utužení vzájemných vztahů více než terénnej cvičení a plnění úkolů. Jako podstatné se ukázalo, že ŠVP jen velmi málo ukazuje na vzdělávací obsah jednotlivých předmětů a mnohem důležitější je v tomto ohledu konkrétní učební plán příslušné školy. Důležité je rovněž, jak se do systému terénnej výuky, který počítá s prací v místní krajině, dokáže seznámit nový učitel. Přeneseně, zda někde najde pomůcky, pracovní listy a další podporu pro tuto činnost. Rozhovory s učiteli potvrdily rovněž fakt, že některé školy neuvádějí všechny formy terénnej výuky a jejich hodinové dotace ani do ŠVP, ani do učebních plánů školy, protože se zamýšlená terénnej výuka nemusí z různých důvodů uskutečňovat pravidelně – počasí, zájem rodičů, bezpečnostní hľadiska atd. Bojí se toho, že by pak mohla školní inspekce školu poškodit za to, co nemůže ovlivnit, ale je to součástí učebního plánu.

Jeden závěr však můžeme formulovat přesně: dosavadní analýzy i rozhovory s učiteli, vlastní zkušenosti s realizací terénnej výuky ukazují jasně, že **klíčovou rolí** při realizaci jakékoliv formy kvalitní terénnej výuky hraje „odvaha“ učitele (viz např. i Lambert, Balderstone, 2000).

Poděkování

Príspevek byl zpracovaný v rámci projektu specifického výzkumu MUNI/A/0946/2015 Využívání terénní výuky na ZŠ jako specifické výukové strategie.

Literatura

- LAMBERT, D. – BALDERSTONE, D. 2000. *Learning to Teach Geography in the Secondary School*. London and New York : Routledge Falmer, 350 p.
- OOST, K. et al. 2011. Enquiry-driven fieldwork as a rich and powerful teaching strategy – school practices in secondary geography education in the Netherlands. In *International Research in Geographical and Environmental Education*. vol. 20, no. 4, pp. 309-325.

IMPLEMENTATION OF FIELDWORK TEACHING BY VIEW OF TEACHERS

Summary

Since the requirement to prepare students for real life in a rapidly changing world is still growing, fieldwork teaching gets more and more into the foreground in the Czech education system. Geography has a number of tools to analyze and solve problems taking place in the landscape and geographic literacy should be an essential competence of the people who are involved in the decision-making processes from the municipal to the state level. These competencies are usually gained in primary and secondary school and this is also one of the objectives of fieldwork education.

How fieldwork is realised in Czech schools was evaluated using a content analysis of the school educational programmes on model primary schools. As the analysis does not reveal all details of realized forms of fieldwork, it was supplemented and verified by interviews with selected teachers on model schools. The aim of the interview was mainly to specify forms of fieldwork in terms of its content, length and continuity.

In the 6th and 7th grade, fieldwork is at selected schools taught mostly in short forms in school surroundings. In the 8th and 9th grade, teachers with students depart into areas that are more remote, e.g. in the county city, industrial enterprises... .

The paper described in detail the concept of fieldwork Kindergarten and primary school located in Podomí. This concept can be used in terms of representation of different forms of fieldwork and their interconnection as a model. However, still it is difficult to assess fieldwork education in general as each school

has different conditions, different teachers and different students and it need more detailed research in frame of the research project.

Doc. PaedDr. Eduard Hofmann, CSc.

RNDr. Hana Svobodová, Ph.D.

Mgr. Darina Mísařová, Ph.D.

Katedra geografie

Pedagogická fakulta

Masarykova univerzita

Poříčí 7, 603 00 Brno

E-mail: evhofmann@seznam.cz, 67632@mail.muni.cz, misarova@ped.muni.cz